

AGNIESZKA KOLASA-NOWAK

Polska Wschodnia w socjologicznych analizach zróźnicowania regionalnego

---

Eastern Poland and sociological analyses of regional differentiation

W ciągu ostatnich lat daje się zauważyć wzrost zainteresowania socjologów przestrzennym wymiarem przemian społecznych w Polsce. Przez wiele lat dyskurs transformacyjny dominował w socjologicznej refleksji nad polskim społeczeństwem. Obecnie trudno byłoby wskazać jeden problem, który zastąpił badania nad zmianą systemową. Wątek regionalnego zróźnicowania zachodzących w Polsce zjawisk społecznych wydaje się od paru lat wyraźnie nabierać znaczenia w analizach socjologicznych. Źródłem tych zainteresowań były nowe wydarzenia, istotne ze względu na dyskurs publiczny w Polsce. Już proces przygotowania do integracji z Unią Europejską skłaniał do poszerzenia kontekstu, w jakim rozpatrywano procesy społeczne. Członkostwo w UE otworzyło europejską perspektywę porównawczą. Rosnące znaczenie globalizacji dodatkowo wzmocniło ten kierunek refleksji. Również w polityce wewnętrznej od kilkunastu lat dokonuje się rozwój zagadnień związanych ze zróźnicowaniem regionalnym i lokalnym. Reforma samorządowa ożywiła społeczności lokalne i nadała bodziec polityce regionalnej. Unijne instrumenty wsparcia stanowią nowy silny bodziec artykułowania wymiaru regionalnego. Projektowanie kierunków rozwoju na poziomie województw, powiatów i gmin oraz zarządzanie zróźnicowaniem przestrzennym stają się w Polsce coraz bardziej aktywną domeną polityczną. Jest też to coraz ważniejsze pole dyskursu publicznego, na którym rozgrywa się rywalizacja odmiennych lub nawet sprzecznych interesów regionalnych.

Wydaje się więc zrozumiałe, dlaczego socjologowie coraz częściej podejmują w analizach wątki związane z przestrzennym kontekstem zjawisk społecznych. Rosnące zainteresowanie badaczy jest wyraźnie powiązane z praktycznym wymiarem diagnozowania różnic regionalnych, od kwestii miejsca Polski w Euro-

pie po kwestię strategii rozwoju społeczności regionalnych i lokalnych. Artykuł stanowi próbę rekonstrukcji głównych nurtów tej refleksji. Szczególna uwaga zostanie zwrócona na pogłębiające się różnice regionalne i odmienne sposoby konceptualizacji tego zjawiska. Interesującym przypadkiem będzie dyskurs socjologiczny poświęcony Polsce Wschodniej, przez którą rozumie się pięć województw o najniższych wskaźnikach rozwoju gospodarczego. Przedmiotem interpretacji będzie przede wszystkim dorobek naukowy. Zostaną także przywołane dokumenty o charakterze politycznym, np. raport ekspertów rządowych *Polska 2030* oraz treść Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej. Dokumenty te są wynikiem ekspertyz naukowych, a ich realizacja będzie kształtowała szanse rozwojowe ściany wschodniej w najbliższych dekadach.

W analizach socjologicznych dają się wyróżnić dwa zasadniczo odmienne ujęcia kwestii regionalnej. Pierwsze, najczęściej obecne, można nazwać modernizacyjnym. Drugie natomiast obejmują dość różne perspektywy, w których wspólnym elementem jest zwrócenie uwagi na swoistość polskiego dziedzictwa kulturowego i trwałą rolę tradycji także w aspekcie zróżnicowania przestrzennego.

Modernizacyjny nurt w refleksji nad rozwojem regionalnym stanowi kontynuację perspektywy, która od początku lat dziewięćdziesiątych była bardzo wyraźna lub nawet dominująca w socjologicznych analizach transformacji. Ujęcie to, czasem określane mianem „imitacyjno-globalizacyjnego” (Morawski 2001), zostało zapoczątkowane przez model tranzykcji rozumianej jako względnie szybkie przejście Polski i innych krajów postkomunistycznych do społeczeństwa rynkowego i demokratycznego na wzór Europy Zachodniej. Paradygmat ten był podstawą działania elit reformujących kraj. Pojmowany był jako proces jednoliniowy, uniwersalny, wywołany przez oddziaływania zewnętrzne i zmierzający do konwergencji Polski z szeroko rozumianym Zachodem. Procesy społeczne polegały w tym ujęciu na adaptacji do zewnętrznych standardów. W wymiarze kulturowym oznaczało to zderzenie uniwersalnego wzoru modernizacji z lokalnymi tradycjami i podłożem historycznym, które przejawiały opór i były źródłem utrudnień w pomyślnym naśladownictwie wzorów zachodnich (por. Kolasa-Nowak 2010: 100–105). Powszechność tego stylu myślenia w latach dziewięćdziesiątych wyrażała się w tym, że zwykle modernizacja była traktowana jako *genus proximum* pojęcia „transformacji” (Ziółkowski 1998: 87). Także integracja z Unią Europejską była traktowana jako wyzwanie modernizacyjne, polegające na sprostaniu wymogom „dośćnięcia” standardów ekonomicznych, instytucjonalnych, ale i kulturowych wysoko rozwiniętych państw Europy Zachodniej.

Perspektywa ta dominuje także w nurcie badań nad kształtującym się zróżnicowaniem regionalnym Polski. Przyjmuje się w nim założenie, że przyczyną pogłębiających się różnic regionalnych jest odmienny stopień zaawansowania procesów modernizacyjnych na różnych obszarach kraju. Poszukuje się czynników prorozwojowych i antyrozwojowych przez odwołanie do imitowanych wzorów

zachodnich. Procesy modernizacji są postrzegane jako dyfuzja innowacji, rozprzestrzeniających się stopniowo z zachodu na wschód kraju (Hryniewicz 2008: 50). Do wymiaru przestrzennego dołącza często wymiar czasowy. Badacze akcentują trwale historyczne przesłanki różnic regionalnych, np. powstanie specyficznego wschodnioeuropejskiego kompleksu gospodarczego i związanej z nim folwarcznej kultury organizacyjnej. W takim ujęciu okres PRL był tylko dodatkowym „źródłem regresu do historii i wzmocnił to, co w niej było wcześniej, niż wytworzył coś, czego wcześniej nie było” (*ibidem* 2007: 101).

Socjologowie podkreślają coraz silniejszą terytorializację procesów rozwojowych na całym świecie. Jest ona wynikiem globalizacji i wytwarzanej przez nią rywalizacji ekonomicznej w wymiarze regionalnym. Dlatego w analizach podkreśla się wagę konkurencyjności układów regionalnych i lokalnych, ulegającej w obecnej dobie istotnym zmianom. Innowacyjność, jako napęd gospodarki współczesnej, staje się silnie zlokalizowana w nielicznych ośrodkach. Efektem tego procesu jest zjawisko metropolizacji. Jego właściwością jest zasadnicza zmiana relacji między dużym miastem, spełniającym kryteria metropolii, i otaczającym go regionem. Związki te ulegają redukcji, a w wymiarze ekonomicznym nawet całkowitemu zerwaniu. Zostają zastąpione przez wzajemne kontakty między metropoliami (Gorzelał, Jałowiecki 2000: 18). Przyjęcie tego twierdzenia pociąga za sobą poważne konsekwencje dla analiz zróżnicowania regionalnego w Polsce. Jak piszą specjaliści, „pozostałe polskie regiony i peryferie regionów metropolitalnych będą się rozwijać pod warunkiem uruchomienia endogennych czynników rozwoju w skali przede wszystkim lokalnej, a także subregionalnej” (*ibidem*: 24). Oznacza to nieuchronną polaryzację przestrzenną, będącą konsekwencją oddziaływania globalizacji gospodarczej.

Tak sformułowane stanowisko ma szczególnie istotne skutki dla obszarów, które leżą na dalekich peryferiach ewentualnych metropolii i, co niemniej ważne, na wschodnich, czyli historycznie obciążonych, a także najdalszych od procesów dyfuzji krańcach Polski. Województwa tzw. ściany wschodniej w analizach zróżnicowania regionalnego są zwykle zaliczane do obszarów najbardziej zacyfrowanych i o najsłabszym potencjale rozwojowym. Autorzy tych opracowań wskazują na braki wynikające ze słabszego stopnia modernizacji. Polegają one nie tylko na niedorozwoju infrastruktury, mniejszym stopniu uprzemysłowienia i urbanizacji, silnej pozycji tradycyjnego rodzinnego rolnictwa, ale także na słabości kapitału ludzkiego. Współczesne wyzwania związane z konkurencyjnością gospodarczą wyróżniają innowacyjność i zdolność do tworzenia przewagi na podstawie produkcji wiedzy. Dlatego w analizach socjologowie zwracają uwagę na czynniki, które mogą temu sprzyjać. Stwierdzają tę samą polaryzację przestrzenną na osi wschód–zachód także w odniesieniu do potencjału innowacyjnego. Za uważa się związek między regionami o wysokim poziomie PKB a tym potencjałem (Olechnicka 2007).

Badanie kapitału ludzkiego umożliwiło porównanie postawy elit w regionach zachodnich i wschodnich. Interpretacja wyników badań ankietowych podążała w kierunku potwierdzenia tezy o niedostatkach postaw modernizacyjnych w Polsce Wschodniej. Przemawiały za nią nieco częściej wybierane na wschodzie takie czynniki rozwoju regionalnego, jak rozbudowa infrastruktury (zamiast inwestowania w naukę), większy akcent na redystrybucję dochodów (a nie tworzenie bogactwa czy skłonność do migracji lub docenianie prorozwojowego wpływu globalizacji). Na wschodzie Polski bardziej zwracano uwagę na dobre kontakty z centrum, a nie na obecność liderów, co częściej wskazywano w regionach zachodnich. Również struktury budżetów regionalnych miały odzwierciedlać stopień nowoczesności postaw decydentów. I tak w województwach wschodnich wybierano raczej mieszkalnictwo i transport, a w zachodnich przygotowanie terenów inwestycyjnych, rozwój nowych technologii i oświatę. Te badania potwierdziły, że „w Polsce Wschodniej widoczne są jeszcze poglądy charakterystyczne dla elit PRL – konserwatywne, zamknięte na nowe tendencje rozwojowe i na otoczenie”. Zauważono, że zacofanie gospodarcze i niższa dynamika rozwoju utrwaliły postawy i zachowania sprzed 1989 roku. Oznacza to, że ważne podziały w Polsce dotyczą nie tylko wskaźników rozwoju gospodarczego, lecz również postaw i poglądów elit regionalnych (Gorzela, Jałowiecki 2010: 521).

W tych konkluzjach główny nacisk został położony na dwa aspekty. Po pierwsze zaznaczono nieadekwatność nastawień elit Polski Wschodniej do aktualnych wyzwań, ich nienowoczesność i niesprzyjanie budowaniu konkurencyjności na podstawie innowacyjnej gospodarki. Stwierdzono, że są one czynnikiem utrwalającym, a nie przełamującym zacofanie i peryferyjność. Po drugie, ich geneza została wyjaśniona trwałością irracjonalnych już dziś, ale ciężących siłą inercji, socjalistycznych nawyków i sposobów postępowania. Nie brano pod uwagę, że mogłyby być racjonalną reakcją adaptacyjną na trudne warunki. Badane regiony ściany wschodniej charakteryzują się słabą infrastrukturą, m.in. transportową, małą liczbą inwestycji, zwłaszcza zagranicznych, niskim wskaźnikiem PKB, biedą i słabością rynku pracy. Można więc odczytać postawy lokalnych elit jako adekwatne do strukturalnych słabości i racjonalnie szeregujące priorytety rozwojowe w warunkach braku podstawowego wyposażenia.

W ujęciu modernizacyjnym ostateczną przyczyną trwałych obciążeń jest historia. Okowy przeszłości wydają się być niezniszczalne. Dotyczą nie tylko dawnych różnic strukturalnych, ale również, co w socjologicznych analizach ważniejsze, odmienności w wyposażeniu mentalnym ludzi. Często postawy i nastawienia są rozpatrywane niejako w oderwaniu od okoliczności strukturalnych, a wyłącznie z odwołaniem do dziedzictwa historii. Działania ludzi nie zależą od kontekstu, w jakim przychodzi im podejmować decyzje, lecz wynikają z przeszłości, często ujmowanej stereotypowo i powierzchownie. I tak na przykład siłę i trwałość wschodnioeuropejskiego kompleksu gospodarczego, wyznaczonego przez domi-

nację ekonomiczną folwarku, potwierdza się współczesnymi badaniami. Wykazały one przewagę autokratycznego sposobu kierowania w organizacjach w Polsce i w Czechach na tle nastawienia na partycypację pracowniczą kierowników amerykańskich, francuskich, niemieckich czy – co w porównaniu z Czechami szczególnie ważne – austriackich (Hryniewicz 2007: 100). Trudno jednak w dziejach Czech odnaleźć równie jak w Polsce długotrwałą dominację owego wschodnioeuropejskiego kompleksu gospodarczego czy innych ważnych podobieństw ścieżki rozwoju¹.

Schemat modernizacyjny często narzuca uogólnioną ocenę regionów pozostających w tyle. W badaniach pomiarom poddaje się różne aspekty kapitału ludzkiego, zgodnie z założeniem, że są one dziś powiązane ze zdolnością do tworzenia innowacji i generowania wzrostu gospodarczego. Jednym z nich jest edukacja mierzona odsetkiem osób z wyższym wykształceniem, ale też poziomem wyników egzaminów gimnazjalnych i maturalnych. Rozkład przestrzenny osiągnięć polskich uczniów pokazuje, że są one znacząco wyższe w Polsce centralnej i wschodniej. Te obserwacje uznaje się za „nieoczekiwane z punktu widzenia intuicji i ogólnej wiedzy o polskich regionach” i w celu ich dopasowania do obrazu regionów nienowoczesnych wyjaśnia się przez kulturowe różnice odpowiedzialne za błąd pomiaru. Jednym z takich wyjaśnień jest względnie wysoki stopień akceptacji zjawiska ściągania wśród uczniów w Świętokrzyskim i Małopolskim w porównaniu z Mazurami (Herbst 2007). Interpretacja taka oprócz silnego ładunku oceniającego charakteryzuje się dość wyraźną stereotypizacją regionów peryferyjnych.

W analizach socjologicznych znajdują się krytyczne uwagi dotyczące etykietowania słabszych obszarów i ich stygmatyzacji w dyskursie akademickim, które to praktyki dodatkowo pogłębiają ich niekorzystny wizerunek oraz utrwalają i tak zaawansowaną marginalizację (Szczepański 2009: 22). Formulowane są także alternatywne, polemiczne interpretacje. W podanym przykładzie odwołanie do historii dostarczyło Tomaszowi Zaryckiemu kontrargumentów, wskazujących, że na ziemiach zaboru austriackiego i rosyjskiego wytworzyła się szczególnie duża funkcja kapitału kulturowego, który kompensował tam braki i nietrwałość kapitału ekonomicznego. W efekcie „siła inteligenckiego etosu powoduje, że wykształcenie jest po dziś dzień uważane za kluczowy aspekt statusu społecznego” (Zarycki 2008: 81). Być może ta sama kompensacyjna funkcja wykształcenia działa współcześnie, kiedy w regionie ubogim i pozbawionym innych dróg kariery edukacja nadal pozwala uzyskać jedyny użyteczny i „przenośny” w sytuacji migracji do metropolii kapitał.

---

¹ Reformy Marii Teresy i Józefa II, zwłaszcza ograniczenie pańszczyzny, zniesienie poddaństwa i liczne kasaty majątków kościelnych, stworzyły w Czechach na przełomie XVIII i XIX w. warunki do stopniowego rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Czechy były najlepiej ekonomicznie rozwiniętym krajem monarchii Habsburgów. Szybko na początku XIX w. powstawała czeska burżuazja i inteligencja.

Perspektywa modernizacji imitacyjnej nie tylko znajduje wyraz w dyskursie akademickim, lecz jest również obecna w programowaniu rozwoju regionalnego kraju i dokumentach strategicznych rządu. *Raport Polska 2030* bazuje na koncepcji polaryzacji regionalnej w rezultacie procesu metropolizacji. Przyjęto w nim założenie, że „właśnie w potencjałach konkurencyjności, kreatywności, zaufania i mobilności, koncentrujących się największych aglomeracjach, leży siła takich państw, jak USA (z Nowym Jorkiem, Seattle oraz megapolis San Francisco i San Jose), Wielka Brytania (z Londynem) czy Korea Południowa (z Seulem). Tu drzemie też niewykorzystana jeszcze szansa na dynamizację naszego rozwoju w przyszłości” (*Raport Polska 2030*: 377). W przypadku regionów Polski Wschodniej kluczowe jest zawarte w raporcie stwierdzenie, że „szansa uboższych obszarów na rozwój polega przede wszystkim na uczestniczeniu w sukcesie najsilniejszych regionów, a nie doraźnej pomocy w ramach polityki redystrybucji i przywilejów” (*ibidem*: 379)².

W nurcie analiz poświęconych zróżnicowaniom regionalnym i lokalnym istnieje drugi, obok modernizacyjnego, styl interpretacyjny. Należą do niego studia skupione na trwałych odmiennościach i kulturowych różnicach nietraktowanych wyłącznie jako przeżytki i balasty rozwojowe. Już w latach dziewięćdziesiątych w analizach postkomunizmu jako szczególnego okresu przejściowego podkreślano, że zachodzące zjawiska należy wyjaśniać przez odwołanie do kontekstu kulturowego, który określał sens podejmowanych przez ludzi działań (Kolasa-Nowak 2010: 106). Charakterystyka kontekstu wymagała historycznego pogłębienia analiz. Oznaczało to uwzględnienie specyficznych dziejów naszej części Europy nie tylko w celu dostarczenia dowodów zacofania w procesie modernizacji. To spojrzenie na różnych szczeblach analiz obejmuje cały wachlarz zagadnień: od problemu peryferyjności Polski względem Europy Zachodniej, przez zróżnicowania regionalne w obrębie kraju, aż do odmienności tradycji i zasobów społecznych na poziomie lokalnym.

Ramą interpretacyjną jest tu rozumienie zmiany systemowej jako przejścia z prowincji imperium, czyli obszaru Drugiego Świata (komunizmu), do peryferii światowego systemu kapitalistycznego oraz jako dokończenie procesów modernizacji po selektywnej modernizacji realnego socjalizmu. Polska wkraczała w erę globalizacji w warunkach pomieszania różnych epok i swoistego „spra-

² To stanowisko pozostaje w sprzeczności z założeniami niewiele wcześniej przyjętego i realizowanego Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej na lata 2007–2013. Jego celem jest „zahamowanie tendencji stagnacyjnych, decydujących o marginalizacji i peryferyjności województw Polski Wschodniej oraz pobudzenie wzrostu gospodarczego w tych województwach” (PO: 6). W uzasadnieniu, poza przesłankami historycznymi i strukturalnymi, zwraca się uwagę na to, że „beneficjentami pomocy strukturalnej UE są jak dotąd województwa lepiej rozwinięte, które absorbują zdecydowanie więcej środków niż województwa najbiedniejsze. Nie jest to spowodowane niższymi możliwościami absorpcyjnymi województw wschodniej części Polski, lecz jedynie strukturą podziału środków pomocowych między programy sektorowe i regionalne” (PO RPW: 55).

sowania czasu” (Sosnowska 1997; 1998; Staniszkis 2003). Proces transformacji miał charakter „kolejnego skoku modernizacyjnego w odwiecznej pogoni Europy Wschodniej za Europą Zachodnią” (Mokrzycki 2001: 73). W rezultacie mieliśmy do czynienia z nałożeniem się tego co „tutejsze” i cech wziętych „stamtąd” (Sosnowska 1997).

Z powyższym rozumowaniem koresponduje pojęcie „neotradycjonalizacji” jako ogniwa pośredniego, polegającego na selektywnym i nie w pełni świadomym sięganiu do elementów tradycyjnych w celu sprostania wyzwaniom nowoczesności. W rozumieniu Jadwigi Staniszkis ta faza oznaczała żywiolową i wielopoziomową rekombinację składników z różnych epok – zarówno instytucji, jak i sposobów myślenia i wiedzy potocznej. W jej ujęciu zjawisko to ograniczyło się do etapu postkomunizmu, kiedy elementy z lat PRL i okresu wcześniejszego były stosowane do radzenia sobie z nowymi wyzwaniami, owocując powstaniem hybrydowych rozwiązań, takich jak kapitalizm polityczny (Staniszki 2001). Wydaje się jednak, że zawarta w tej analizie intuicja może mieć zastosowanie do opisu zjawisk polegających na sięganiu do zasobów tradycji jako użytecznego kapitału wobec wyzwań współczesności (por. Krasnodębski 2003).

Od ponad dekady w analizach socjologicznych rozwija się kierunek badań skierowanych na kulturowe wyposażenie społeczności lokalnych i regionalnych. Dotyczą one na przykład określenia cech „demokracji po polsku” i wskazania jej zakorzenienia w kulturowej warstwie społeczności lokalnych (Kurczewska, Kempny, Bojar 1998; por. też: Kurczewska 2004; 2006; 2008; Kurczewska, Bojar 2009). Innym tematem są wiejskie społeczności lokalne i ich ewentualne potencjały modernizacyjne tkwiące w zasobach miejscowych tradycji (Gorlach, Seręga 1995; Bukraba-Rylska 2008, Fedyszak-Radziejowska 2006; Wieruszewska 2008). Ujęcie modernizacyjne często porzastało na opisie braku kompetencji cywilizacyjnych mieszkańców wsi, traktując te społeczności jako zbyteczny balast. W praktyce oznaczało to taką politykę względem wsi, jaka nie tylko ignorowała siłę tradycyjnych wzorów, ale wymagała ich jednoznacznego odrzucenia.

Izabella Bukraba-Rylska zauważyła, że klasyczny paradygmat modernizacyjny jest antyruralistyczny u podstaw i zakłada, że środowiska wiejskie mogą być wyłącznie ostoją tradycjonalizmu. Dlatego sposób opisywania, a potem także prowadzenia, polityki względem wsi koncentruje się na możliwościach unowocześniania przez oddziaływanie zewnętrzne, pozostawiając mieszkańcom wsi bierne przystosowanie się do nich. Przyjęta po 1989 roku wersja modernizacji, uderzająco podobna w kwestii wiejskiej do wersji z lat PRL, dotyczyła „ideologicznie zadekretowanej ewolucji” chłopów w farmerów (Bukraba-Rylska 2009: 42–44). W modernizacyjnym ujęciu dyskusyjne są sposoby diagnozowania zasobów wsi, zarówno wskaźników ekonomicznych (wydajności tradycyjnego rodzinnego sektora rolnego), jak i deficytów kapitału społecznego oraz zaangażowania obywatelskiego. Na tym drugim przykładzie wyraźnie widać, że przyjmowane mierniki aktywno-

ści społecznej brane były z całkiem odmiennych realiów miejskich. Uwzględniano bowiem głównie formalne członkostwo w organizacjach, pomijając tradycyjne i nie zawsze zinstytucjonalizowane formy właściwe wsiom, takie jak organizacje przyparafialne, OPS czy Koła Gospodyń Wiejskich. Wprowadzenie tej korekty umożliwia dostrzeżenie wysokiego kapitału społecznego tradycyjnych obszarów rolniczych Polski Wschodniej w porównaniu z wiodącymi w przypadku formalnych organizacji obywatelskich województwami zachodnimi (*ibidem*: 53).

Modernizacja miała polegać na kulturowym dostosowaniu się polskiego społeczeństwa do instytucjonalnych wzorów wziętych z Zachodu. Rzeczywista sytuacja po kilkunastu latach przemian ukazała trwałość starych nawyków kulturowych w nowym systemie instytucjonalnym. Często nowe instytucje zostały dostosowane do starych przyzwyczajęń. Dlatego w refleksji socjologów pojawiła się propozycja metafory kontaktu kulturowego, na przykład w aspekcie kultury ekonomicznej. Odrzuca ona arbitralne i oceniające spojrzenie „z góry”, właściwe obrazowi dostosowywania się kultur mniej rozwiniętych do tych lepiej rozwiniętych (Marody, Kochanowicz 2007: 27).

Wejście Polski do Unii Europejskiej stało się silnym bodźcem do prowadzenia badań nad społecznościami lokalnymi. Także w tych studiach rysuje się podobna tendencja odrzucająca ujmowanie europeizacji wyłącznie w kategoriach przystosowania społeczności do nowych wymogów. Poszukuje się innych niż technokratyczne i doraźne diagnozy integracji europejskiej na poziomie lokalnym. Joanna Kurczewska proponuje wyjaśnianie integracji jako wielokierunkowego procesu społecznego i kulturowego. Można więc traktować stosunki z Unią Europejską jako kreatywne i innowacyjne relacje różnych podmiotów lokalnych, opierających swoje strategie na wykorzystaniu posiadanych zasobów kulturowych. W przypadku obszarów wschodniego pogranicza Unii oznacza to sięganie do żywych tradycji wielokulturowości. Przydatna jest perspektywa socjologii codzienności, dzięki której można analizować postępy europeizacji w kategoriach podmiotowej autonomii jednostek i grup oraz ich emancypacji (Kurczewska 2009: 595–624).

W ostatnich latach zarysował się ten interesujący nurt refleksji nad wymiarem regionalnym polskich przemian, którego źródła wywodzą się z tradycji socjologii krytycznej. Koncentruje się on na kategorii peryferyjności i związanych z nią problemów dominacji i zależności. Czerpie także z coraz popularniejszych w Polsce studiów postkolonialnych. W odróżnieniu od koncepcji relacji centrum–peryferie Immanuela Wallersteina, skupiającej się na aspekcie nierówności i eksploatacji ekonomicznej, obecnie więcej zainteresowania budzi kulturowa płaszczyzna relacji na tej osi. Wyrastająca z krytycznej analizy dyskursu, nowa koncepcja dotyczy funkcjonowania systemów znaczeń i wyobrażeń odnoszących się do różnicowania przestrzennego na różnych szczeblach. Od poziomu europejskiego aż do regionalnego działają te same mechanizmy, które opisuje się, odwołując do pragma-

tyki językoznawczej, teorii dyskursu oraz socjologicznych ujęć władzy, a szczególnie teorii dominacji symbolicznej Pierre'a Bourdieu.

Układ centrum–peryferie tworzy podstawowy kontekst, w jakim zachodzą działania społeczne. Wszyscy aktorzy podejmujący aktywność w jego ramach, także ci zewnątrz, należący do centrum, uwzględniają liczne i złożone konsekwencje peryferyjności jako podstawę swoich działań. Refleksja nad cechami tego statusu i jego efektami społecznymi jest powiązana z krytyczną analizą głównego nurtu dyskursu akademickiego o zróżnicowaniu regionalnym. W tym ujęciu perspektywa modernizacji imitacyjnej jest ujmowana jako przykład dyskursu dominującego, obcego i narzucanego peryferiom drogą przemocy symbolicznej. Argumenty uzasadniające jego racje są technokratyczne i odniesione do logiki centrum – rozumianego jako Europa Zachodnia, Unia Europejska lub po prostu wysoko rozwinięte kraje kapitalistyczne. Powodzenie i sukces w światowej rywalizacji, szczególnie ekonomicznej, legitymizują jego dominującą pozycję i utwierdza jego bezalternatywność.

Nowe ujęcie problemów regionalnych, oparte na analizie kontekstu, rozpoczyna się od uznania dużego znaczenia historii dla kształtu współczesności i mechanizmu „zależności od szlaku”. W odróżnieniu od podejścia modernizacyjnego dziedzictwo przeszłości nie jest jednak rozpatrywane pod względem jednolitego i uniwersalnego modelu docelowego. Unifikacja społeczna, kojarzona z nowoczesnością, oznaczała zanik kolorytów lokalnych i unikalnej historii regionów. Perspektywa podziału na centrum i peryferie akcentuje natomiast siły dominacji, które wykraczają poza sferę władzy politycznej i przewagi gospodarczej, a które w przeciągu wieków wytworzyły trwałe różnice przestrzenne. Wypowiedzi językowe są rozumiane jako typ działań społecznych, w których konfrontuje się zasoby nakierowane na poprawę lub utrzymanie pozycji w danym polu symbolicznym. Dyskursy centralne posiadają siłę performatywną i narzucają sposób artikulacji oraz autodiagnozy peryferiom. Dlatego dominacja centrum przejawia się utratą suwerennego, własnego głosu peryferii w opisie własnej sytuacji (Zarycki 2009: 115). Władza symboliczna centrum wymaga jednak także czynnego zaangażowania peryferii. Czasem umożliwia to im negocjowanie dominacji i prowadzenie gier z centrum.

Dominujący dyskurs modernizacyjny jest więc w tym ujęciu przedmiotem krytycznej analizy. Dostrzega się wykluczający i dyskryminacyjny charakter takich kategorii stosowanych w socjologicznych analizach, np. niezbędne dla modernizacji kompetencje cywilizacyjne (Straczuk 2009). Potrzeba kontekstualizacji dyskursu modernizacyjnego jest obecnie coraz bardziej dostrzegana jako zagadnienie istotne dla wszelkich debat na temat rozwoju w warunkach peryferyjności (Zarycki 2009: 123). Stopniowo znajduje ona wyraz na poziomie polityki regionalnej. W refleksji europejskiej pojawiają się na przykład postulaty całkowitej zmiany obecnych strategii rozwoju w Unii Europejskiej w kierunku szerszego

uwzględniania specyficznych cech regionów (Rodriguez-Pose, Fratesi 2004, za: Zarycki 2009).

W przypadku Polski Wschodniej mamy do czynienia z sytuacją pełnej, ewidentnej peryferyjności. Kontekst ten wyznacza i silnie oddziałuje na obecną sytuację i perspektywy rozwojowe tej części kraju. Jednocześnie głęboko określa charakter relacji dyskursywnych i sposobów opisu oraz diagnozy szans i możliwości rozwoju tych regionów. Jak pokazałam wcześniej, w dominującym dyskursie modernizacyjnym Polska Wschodnia stanowi modelowe wprost przeciwieństwo regionów silnych i szybko modernizujących się. Jest także przykładem obszaru, na którym siła przeszłości i ciągnących się od dawna czynników zacofania oraz utrudnień modernizacji jest największa i niemal nie do pokonania. Istotne jest także to, że historyczne balasty umieszczane są nie tylko w brakach infrastruktury gospodarczej, ale także w sferze mentalności i wyposażenia kulturowego mieszkańców. Nienowoczesny charakter potocznych wzorów działania i nastawień wobec rzeczywistości jest tłumaczony przygniatającym dziedzictwem zacofania (tradycjonalizm, kolektywizm), a nie aktualnymi uwarunkowaniami strukturalnymi, takimi jak bieda, niski stopień urbanizacji i metropolizacji czy wysoki procent ludności rolniczej.

Można spojrzeć na odradzanie się polskich społeczności regionalnych także przez pryzmat teorii postkolonialnej (por. Said 1991; Gandhi 2008). W tej perspektywie upadek komunizmu oznaczał koniec polityki kolonialnej wobec regionów, gdyż administrowanie przestrzenią regionów i miast w okresie PRL polegało na ich ubezwłasnowolnieniu i prowincjonalizacji (por. Sepioł 2008). W nowym polskim regionalizmie, szczególnie na terenach Polski Wschodniej, można dostrzec elementy postkolonialnego braku wiary w siebie i tendencje wiktyimizacyjne, to znaczy dowartościowania się przez apoteozę historycznych cierpień (Zarycki 2005). Można też ujmować Polskę Wschodnią jako przedmiot orientalizacji dla reszty polskich regionów. Budowanie ich tożsamości odbywa się przez podkreślanie dowodów „europejskości” przeciwstawionej „orientalności” sąsiadów na wschód od siebie, tym bardziej że w polskim kontekście „głównym wcieleniem znaczącego orientalnego obcego jest zwykle Rosja i jej wpływy kulturowe”³ (Zarycki 2009: 203; Zarycki, Tucholska 2004).

Miejsce, jakie Polska Wschodnia zajmuje w dyskursie – zarówno akademickim, jak i publicznym – w zasadzie wyklucza negocjowanie swojego wizerunku. Jest on bowiem zdominowany przez te argumenty odwołujące się do koncepcji modernizacyjnej, w świetle których ów obszar o silnym znaczeniu tradycyjnego rolnictwa charakteryzuje się trwałymi słabościami i wysokim poziomem niedorozwoju gospodarczego. Niedorozwoju tego „w żaden sposób nie możemy wyjaśnić

³ Przykładem takiej taktyki jest dziś opisywanie Polski Wschodniej tropami markiza de Custine’a, który w *Listach z Rosji* na początku XIX w. pisał, że Syberia zaczyna się za Wisłą (Szczeptański, Słęczak-Tazbir 2009b).

spiskiem centrum wobec krajów peryferyjnych [...], ale wyłącznie prawami fizyki, ponieważ przeniesienie przedmiotu materialnego lub ideowego z punktu A do B wymaga czasu” (Hryniewicz 2008: 54). Obszary te nie mają ani możliwości, ani potencjału, dzięki którym mogłyby prowadzić z centrum relacje dwustronne, wyrażać swoje położenie i negocjować sposób konstruowania swojego wizerunku (por.: Zarycki 2009: 11). Jeśli podejmuje się w nich próbę samoopisu, to najczęściej w kategoriach centralnych. Diagnostuje się efekty starań regionalnych w pokonywaniu dystansów i zakłada jako cel wyjście ze stanu peryferyjności w rezultacie wprowadzenia strategii rozwoju regionalnego (por.: Arkadiusz Tuziak 2009; Kotarski 2009). Przedmiotem uwagi są wtedy nie tylko zasoby strukturalne, ale także głównie kapitał intelektualny, społeczny i kulturowy, rozumiane jako podstawa pomyślnego przystosowania się do standardów zewnętrznych, czyli rozwoju innowacyjnej gospodarki i społeczeństwa wiedzy (Bożena Tuziak 2009; Rószkiewicz, Węziak, Wodecki 2007; Wodecki 2007).

Warto przyrzeć się wnioskom, które płyną z krytycznej refleksji nad tym dominującym sposobem opisu naukowego Polski Wschodniej. Nie mam na myśli zupełnego odrzucenia stosowanej perspektywy, tym bardziej że mocno wiąże się ona z wymiarem praktycznym i ma istotny wyraz w strategiach polityki regionalnej. Chodzi mi raczej o tę modyfikację, która za punkt startu obierze konieczność poszukiwania własnej, lokalnej wersji zastosowanych kategorii i narzędzi poznawczych. Celem takiej próby byłoby odnalezienie bardziej adekwatnego języka do opisu odmienności tego obszaru i umieszczenie przyjmowanych z zewnątrz modeli w lokalnym kontekście. Jednym z przydatnych tropów jest mechanizm symbolicznej kompensacji peryferyjności przez kapitał kulturowy. Polega on na równoważeniu słabości gospodarczej przez uprzywilejowanie innych typów kapitału, szczególnie kulturowego i społecznego (Zarycki 2009). Ich szczególne znaczenie może być więc rozumiane nie jako tradycyjne i sentymentalne przywiązanie do przeszłości lub nieefektywne skupianie na wartościach kulturowych, ale jako kontekstowo racjonalna strategia. W przypadku Lubelszczyzny wyjątkowa mobilizacja społeczna i wiązanie poważnych nadziei z przyznaniem Lublinowi tytułu Europejskiej Stolicy Kultury 2016 może posłużyć za potwierdzenie tej tezy.

BIBLIOGRAFIA

- Bukraba-Rylska I. (2008). *Socjologia wsi polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bukraba-Rylska I. (2009). *O polskiej wsi i tych co „chłopu żywemu nie przepuszczą”*, [w:] I. Bukraba-Rylska, *Służebna i służalcza rola socjologii oraz inne kwestie*, Warszawa.
- Fedyszak-Radziejowska B. (2006). *Kapitał społeczny wsi – w poszukiwaniu utraconego zaufania*, [w:] *Kapitał ludzki I zasoby społeczne wsi. Ludzie – społeczność lokalna – edukacja*, Krystyna Szafraniec (red.), Wydawnictwo IRWiR PAN, Warszawa.
- Gandhi L. (2008). *Teoria postkolonialna*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

- Gorlach K., Seręga Z. (1995). *Instytucjonalizacja życia w wiejskich społecznościach lokalnych – szansa czy zagrożenie?*, [w:] *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, A. Sułek i J. Styk (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Gorzelał G., Jałowiecki B. (2000). *Konkurencyjność regionów*. „Studia Regionalne i Lokalne”, 1, s. 7–24.
- Gorzelał G., Jałowiecki B. (2010). *Sily lokalne i regionalne*, [w:] *Modernizacja Polski*, W. Morawski (red.), Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Herbst M. (2007). *Edukacja a zróżnicowanie rozwoju polskich regionów*, [w:] *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, G. Gorzelał (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Hryniewicz J. (2007). *Historyczne przesłanki różnic regionalnych. Regiony ekonomiczne i ideologiczne*, [w:] *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, G. Gorzelał (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Hryniewicz J. (2008). *Regionalne zróżnicowanie ziem polskich w perspektywie europejskiej*, [w:] *Historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju. Polska i Ukraina*, G. Gorzelał, A. Tucholska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kolasa-Nowak A. (2010). *Zmiana systemowa w Polsce w interpretacjach socjologicznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Kotarski H. (2009). *Egzogenne i endogenne czynniki rozwoju regionalnego. Podkarpackie na tle polskich regionów*, [w:] *Regionalny wymiar procesów transformacyjnych*, A. Tuziak, B. Tuziak (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Krasnodębski Z. (2003). *Demokracja peryferii*, Wydawnictwo Słowo/obraz/terytoria, Gdańsk.
- Kurczewska J. (2009). *Zakończenie, czyli stare i nowe argumenty przeciw „wyciskaniu brukselki”*, [w:] *Wyciskanie brukselki. O europeizacji społeczności lokalnych na pograniczach*, J. Kurczewska, H. Bojar (red.), Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Kurczewska J., Kempny M., Bojar H. (1998). *Spoločności lokalne jako wspólnoty tradycji. W poszukiwaniu korzeni demokracji*. „Studia Socjologiczne”, 2, s. 89–110.
- Marody M., Kochanowicz J. (2007). *Pojęcie „kultury ekonomicznej” w wyjaśnianiu polskich przemian*, [w:] *Kulturowe aspekty transformacji ekonomicznej*, J. Kochanowicz, S. Mandes, M. Marody (red.), ISP, Warszawa.
- Mokrzycki E. (2001). *Bilans niesentymalny*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Morawski W. (2001). *Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność* (2004). J. Kurczewska (red.), Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Oblicza lokalności. Różnorodność miejsc i czasu*. (2006). J. Kurczewska (red.), Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Oblicza lokalności. Ku nowym formom życia lokalnego*. (2008). J. Kurczewska (red.), Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Olechnicka A. (2007). *Innowacyjność polskich regionów*, [w:] *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, G. Gorzelał (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Raport Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*. (2009). M. Boni (red.), Kancelaria Prezesa Rady Ministrów RP, Warszawa.
- Rodriguez-Pose A., Fratesi U. (2004). *Między rozwojem a polityką społeczną: europejskie fundusze strukturalne w regionach celu 1*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 3, s. 5–32.
- Rószkiewicz M., Węziak D., Wodecki A. (2007). *Kapitał intelektualny Lubelszczyzny. Propozycja operacjonalizacji i pomiaru*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2, s. 59–88.
- Said E. (1991). *Orientalizm*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Sepioł J. (2008). *Kraków jako metropolia u progu XXI wieku*, [w:] *Barcelona i Kraków. Zmieniające się wizje – wizje zmian*, J. Purchla (red.), Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.

- Sosnowska A. (1997). *Tu, tam – pomieszanie*, „Studia Socjologiczne”, 4, s. 61–85.
- Sosnowska A. (1998). *Teorie zmiany i rozwoju społecznego a zmiany w Europie Wschodniej. O potrzebie perspektywy globalnej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1, s. 61–72.
- Staniszki J. (2001). *Postkomunizm. Próba opisu*, Wydawnictwo Słowo/obraz/terytoria, Gdańsk.
- Staniszki J. (2003). *Władza globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Straczk J. (2009). *Bielsk Podlaski: peryferia Unii w centrum Europy. O różnej skuteczności granic geopolitycznych i symbolicznych*, [w:] *Wyciskanie brukselki. O europeizacji społeczności lokalnych na pograniczu*, J. Kurczewska, H. Bojar (red.), Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Szczepański M., Ślęzak-Tazbir W. (2009a). *Wielopolska regionalna. Region i regionalizm w transformacyjnej Polsce*, [w:] *Wielopolska regionalna. Regionalizm w Polsce a polityka strukturalna UE*, K. Bondyra, M. Szczepański, P. Śliwa (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań.
- Szczepański M., Ślęzak-Tazbir W. (2009b). *Tropami markiza de Custine'a. Region i regionalizm w transformacyjnej Polsce*, [w:] *Człowiek – miasto – region. Związki i interakcje*, G. Gorzelak, M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir (red.), Scholar, Warszawa.
- Tuziak A. (2009). *Przejawy aktywności społeczności regionalnej pokonywaniu dystansów i zróżnicowań rozwojowych. Przypadek regionu peryferyjnego*, [w:] *Regionalny wymiar procesów transformacyjnych*, A. Tuziak, B. Tuziak (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Tuziak B. (2009). *Społeczno-kulturowe determinanty rozwoju w wymiarze regionalnym*, [w:] *Regionalny wymiar procesów transformacyjnych*, A. Tuziak, B. Tuziak (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Wieruszewska M. (2008). *Dylematy transformacji w świetle kapitału społeczno-kulturowego wsi*, [w:] *Czy koniec socjalizmu? Polska transformacja w teoriach socjologicznych*, A. Śliz i M.S. Szczepański (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Wodecki A. (2007). *Kapitał intelektualny Lubelszczyzny. Raport*, Lublin.
- Zarycki T. (2005). *Uciemiona forpoczta Zachodu. Wiktyimizacja i okcydentalizacja we wspólnym polskim dyskursie regionalnym*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 49, s. 115–133.
- Zarycki T. (2008). *Kulturowo-polityczne uwarunkowania modernizacji Polski wschodniej i zachodniej*, [w:] *Historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju. Polska i Ukraina*, G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Zarycki T. (2009). *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferyjnych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Zarycki T., Tucholska A. (2004). *Region, którego miało nie być. Paradoksy tożsamości województwa świętokrzyskiego w kontekście krajowym i europejskim*, [w:] *Tożsamość regionów w Polsce w przestrzeni europejskiej. Materiały z konferencji „Regiony, regionalizm i Unia Europejska” 17.03. 2003 w Katowicach*, W. Łukowski (red.), Wolny Sojusz Europejski/Zielonych i Ruch Autonomii Śląska, Katowice.
- Ziółkowski M. (1998). *O różnorodności teraźniejszości. Pomiedzy tradycją, spuścizną socjalizmu, nowoczesnością a ponowoczesnością*, [w:] *Śląsk – Polska – Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej. Xięga Z Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, A. Sulek i M.S. Szczepański (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

SUMMARY

In recent years there has been a growing interest of Polish sociologists in the spatial aspect of social problems in Poland. The effects of globalization and EU-integration, as well as the Polish reform of local self-governments, have made the regional differentiation a new and important process.

The article contains a critical reflection on two dominant modes of sociological thinking about regions, especially about peripheral and underdeveloped Eastern Poland. According to the first approach, based on the model of imitative modernization and diffusion of innovations, Eastern Poland is fundamentally and permanently backward, underdeveloped and weaker in regional competition. The second approach underlies original values of regional heritage and local traditions as cultural resources for future development. There is also a new trend of studies focused on symbolic domination in centre-periphery context of Polish regions. It provides a framework for critical analysis of modernization discourse, especially interesting for its implementation in Eastern Poland.

The article concludes with a proposition of modifying the dominant modernization discourse about Eastern Poland with elements of critical centre-periphery approach.